

QARAYAZI DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞUNDA TUQAY MEŞƏLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

A.A. Bayramova

Gəncə Dövlət Universiteti, Heydər Əliyev prospekti 159, AZ2000, Gəncə, Azərbaycan

E-mail: abayramova@rambler.ru

Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğunun flora biomüxtəlifliyinin kompleks şəkildə inventarizasiyası aparılaraq, 73 fəsilə, 229 cinsə aid 379 növ ali bitki, 22 fəsilə 37 cinsə aid 137 növ şibyə, 16 fəsilə 27 cinsə aid 67 növ mamır aşkar olunmuşdur. Biomorfələrə görə təhlil göstərir ki, ərazidə çoxillik otlar 221 növlə üstünlük təşkil edir. Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğunun Tuqay meşəliyində oduncaqlı bitkilərdən 13 ağac, 48 kol və 2 yarımkol aşkar edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar zamanı meşələrin qırıldığı sahələrdə quraqlaşmanın və torpağın rütubətinin azalması nəticəsində meşənin növ tərkibinin xeyli dəyişməsi müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: tuqay, qoruq, meşə, ağac, kol və ot bitkiləri

GİRİŞ

Meşə ekosistemləri biosferin əsas komponentlərindən biri olub, ekoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu cür ekosistemlərə Kür çayı sahili boyunca mövcud olan Tuqay meşələri də daxildir. Çay sahili boyu bitən bu meşələr Zaqafqaziya və Orta Asiya xalqları tərəfindən Tuqay meşələri kimi adlandırılmışdır. Ümumi sahəsi 204 min km² olan Kür hövzəsinin 69 min km² (79%) Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə edir [Gadirov, 1951; Novruzov et al., 2010]. Əsasən səhra və yarımsəhralardan keçən bu ərazi bir zamanlar başdan-başa Tuqay meşələri ilə örtülüdür. Azərbaycanda Kürçayı sahillərində yayılan Tuqay meşələri, floristik tərkibi, ekoloji rejimi və digər əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən meşələrdir. Bu meşələr tarla qoruyucu, sahil bərkidici, istirahət, sağlamlıq və estetik əhəmiyyətə malikdir. Başqa meşələrdən fərqli olaraq Tuqay meşələri özünəməxsus qalın sıx kollu, sarmaşıklı, keçilməz bitki örtüyü ilə səciyyələnir [Aliyev and Khalilov, 1988]. Hələ 1936-cı illərdə akademik A.A.Qrossheym [1936] Kürsahili Tuqay meşələrinin insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində məhv olunacağı proqnozunu vermişdir. Beləki, 60-cı illərdə Samux meşəsi adlanan 20 min ha Tuqay meşəsi Mingəçevir su anbarının altında qalmış, daha sonra Şəmkir SES-nin tikilməsi ilə əlaqədar

5 min hektardan çox Tuqay meşəsi qırılmış və Yenikənd SES-nin tikilməsi ilə əlaqədar 2200 ha Kürboyunca yerləşən meşə sahəsi məhv edilmişdir. Hal-hazırda isə 3 min hektardan çox Tuqay meşəsinin "Kırzan" dəryaçayına altına düşməsi ehtimal olunur. Bu təhlükələri nəzərə alan akademik A.A.Qrossheym vaxtilə bu ərazilərdə qoruqların yaradılması ilə bağlı təklif irəli sürmüşdür.

Tuqay meşələrinin qorunması və bərpası məqsədilə 1978-ci ildə respublikanın şimali-qərb hissəsində Ağstafa rayonu ərazisində Kür çayının sol sahilində Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğu (QDTQ) yaradılmışdır. Öncədən 4855 hektar ərazidə yaradılmış QDTQ-nin ərazisi 2003-cü il 2 iyun tarixində genişləndirilərək 9658 hektara çatdırılmışdır. Qarayazı (qədim türk dilində qara - böyük, yazı - düzənlik, çöllük) coğrafi adının mənası "Böyük düz", "Böyük çöl" deməkdir.

QDTQ-nin bitki örtüyü növ müxtəlifliyi və zənginliyi ilə digər sahələrin bitki örtüyündən seçilir. Ərazinin 5240 hektarı meşə ilə tam örtülüdür, bunun 3670 hektarı isə təbii meşələrdir. Bu meşələrdə palıd, qarağac, qovaq, söyüd, iydə və s. daha geniş yayılmışdır [Bayramova, 2010]. Süni meşələrin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə vaxtı ilə Ağstafa meşə təsərrüfatı tərəfindən əkilmiş mədəni bitkilər (alma, armud, gilə, qoz və s.) çoxluq təşkil edir.

Xüsusilə təbii şəraiti fərqli olan QDTQ Tuqay

meşələrinin bioloji müxtəlifliyinin mühafizəsi və qorunub saxlanması bioloqların qarşısında duran ən vacib və aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan aparılan floristik və senoloji tədqiqatlar əhəmiyyət kəsb edir.

MATERIAL VƏ METODİKA

Tuqay meşələrinin müasir vəziyyətinin tədqiqi üçün vaxtaşırı ekspedisiyalar və monitorinqlər təşkil olunmuşdur. Bu ərazilərdə bitki örtüyünün qiymətləndirilməsi zamanı bir neçə təkrarda nümunə sahələri seçilmişdir [Alekhin, 1938]. Tədqiqat zamanı bir sıra ekoloji faktorlar (su sistemi, torpaq örtüyü, relyef və s.) haqqında məlumat toplanmış və V.V.Sedov [1959] tərəfindən tətbiq edilmiş təsnifat sistemi nəzərə alınmışdır. Fitosenoloji tədqiqatlar işin qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq elmi əsaslarla mərhələlər üzrə yerinə yetirilmişdir (şək. 1).

Şəkil 1. Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğunda Tuqay meşələri

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Qarayazı düzənliyinin geniş terrasa məlik səthi, çay sahili hamarlanmış tirələr, Kür çayının qədim yatağı, meandrvari çalalar burada Tuqay meşələrinin formalaşması üçün əlverişlidir. Ərazinin mikroyeşliyi və geomorfoloji xüsusiyyətləri allüvial-bataqlı, allüvial-çəmən, allüvial-çəmən-meşə və çəmən-şabalıdı torpaqların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Yüksək temperatur şəraitində müşahidə edilən

həddən artıq rütubətlənmə, qrun sularının səthə yaxın yerləşməsi, Kür çayında baş verən daşqınlar və geri çəkilmələr zonal xarakterli bitkililiyin formalaşmasına təsir edən əsas faktorlardır.

Beləki, vaxtilə Kürün subasar sahillərində mövcud olan söyüd meşələri sahilədən uzaqlaşdıqca ağyarpaq qovaqla əvəz olunmuş, daha sonra bu ərazilərdə qarağac və palıd üstünlük təşkil etmişdir. Meşələrin kənarında isə yalnız palıd və saqqız ağacları yayılmışdır. Bəzi hallarda lokal olaraq təmiz saqqız meşəliyi də formalaşmışdır. Hazırda bu cür qanunauyğunluq təsadüfi hallarda müşahidə olunur. Ona görə də Kürsahili Tuqay meşələrində təbii qanunauyğunluğu, zonallığı bərpa etmək və lokal şəkildə rast gəlinən Tuqay qalıqlarının qorunması üçün yeni meşəliklərin salınması vacibdir.

Ərazidə formalaşan Tuqay meşələri rəngarəngliyi, müxtəlifliyi ilə Kür çayının sahil boyunca formalaşmış başqa meşə sahələrinə

nisbətən ilk növbədə genişliyi ilə seçilir. Bu meşələr Qarayazı düzünün zəif parçalanmış allüvial düzənliklərində Kür sahil tirələrində, çala və çəmənliklərdə formalaşmışdır. Tuqay meşələri sıxlığına görə də digər ərazilərdən seçilir. Burada təbii komplekslərdən həm Tuqay-meşə-kol, həm də çala-çəmən bitkililiyi müşahidə edilmişdir.

Meşə zonasında vegetasiya dövründə rütubət çatışmazlığı (600-700 mm) qrun suların səthə yaxın yerləşməsi ərazini lazım olan rütubətlə

təmin edir. Hətta bəzi sahələrdə ifrat rütubətlənmə əmələ gəlir. Bundan başqa ağacların çətir əmələ gətirməsi, yarım səhra və quru çöl iqlimi şəraitində torpaq örtüyü yüksək dərəcədə qızmaqdan, buxarlanmadan qoruyur. Ümumi fonda mikroiqlimə mülayimlik gətirir. Bu meşələr uzun müddət ciddi mühafizə edilməmiş, qırılma, otarılma və Kürün hidroloji rejiminin dəyişməsilə əlaqədar olaraq sahəsi azalmış, seyrəlmiş, ağacların cins tərkibi xeyli dəyişilmişdir. Sahil boyunca tipik tuqay meşələri uzanır. Bu meşələr çox yarusludur. Birinci yarusu ağyarpaq qovaq, ikinci yarusu isə palıd, qızılağac təşkil edir. Burada tuqay meşələrinə xüsusi görkəm verən lianlara da rast gəlinir. Meşəaltı kollar, cavan ağaclar meşənin nisbətən seyrək yerlərində daha çox inkişaf etmiş, epifit şibyələrə də rast gəlinmişdir [Novruzov, 1999]. Bunlar əsasən ağyarpaq qovaq, palıd, yemişan, böyürtkən, söyüd, qaramurdarça, iydə, göyəm və s. ibarətdir [Gadirov, 1951; Bayramova, 2010; Novruzov, 2010].

Kürün sahilindən uzaqlaşdıqca bitki örtüyünün dəyişməsi nəzərə çarpır: çay yatağının sahili boyunca söyüd, böyürtkən, iydə, zirinc kimi kollar inkişaf etmişdir. Onların əmələ gətirdiyi kolluqların eni bir neçə metrə çatır.

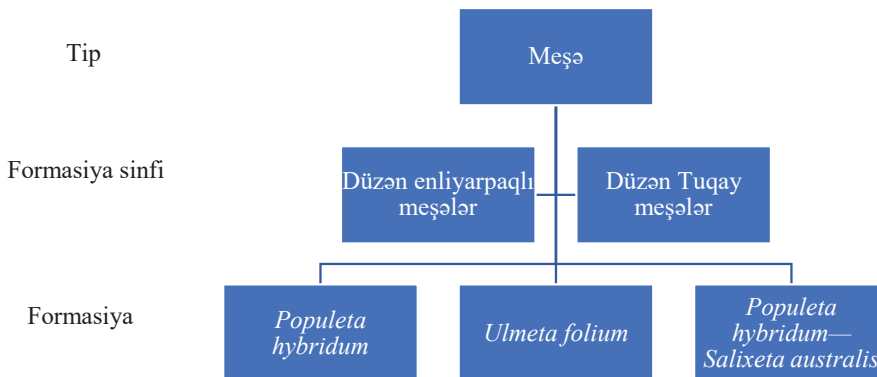
Gürcüstan sərhəddinə doğru Tuqay meşələri daha geniş qurşaq əmələ gətirir. Buradakı meşələr sıxlığı, yüksək boniteti, doluluğu ilə də fərqlənir. Sahildən kənarlara doğru getdikcə Tuqay meşələrinin sıxlığı, özünü tənzim etmə xüsusiyyətləri də dəyişir.

Sahil boyunca yüngül mexaniki tərkibli tor-

paqlarda, əsasən tirələr üzərində söyüd və qovaq meşələri inkişaf edir. Relyefin nisbətən yüksək sahələrində Tuqay-meşə, Tuqay-meşə-çəmən, çəmən torpaqları üzərində qarağac, palıd meşələri üstünlük təşkil edir [Bayramova, 2010].

Müasir Tuqay meşə landşaftlarında üfüqi zonalıq yaxşı saxlanılmışdır. Əksər sahələrdə meşənin doluluğu təxminən 03-07 arasında dəyişir. Doluluğu 8-dən artıq olan ərazilər bütün Tuqay meşə komplekslərinin 10%-dən az hissəsini təşkil edir. Kür çayından kənarlara doğru getdikcə meşə komplekslərində kolluqların miqdarı artır. Hazırda qoruğun Gürcüstanla sərhəddində geniş ərazi tutan meşə-kolluqlar vaxtilə bu sahələrdə mövcud olan sıx meşələrin nişanəsidir. Qoruğun şərqində Kür boyunca meşələr 100 metr, bəzi sahələrdə 500 metr enə malik zolaq əmələ gətirir. Lakin Gürcüstan sərhəddində bitən meşələr 1,5-2 km enində genişlənir. Kür çayı boyunca formalaşan meşələrdə mikrozonalıq diqqəti cəlb edir. Belə ki, Kür çayının daşqın suları nüfuz edə bildiyi sahələrdə əsasən quraqlıq sevən bitkilər inkişaf edir. Relyefin nisbətən alçaq hissələrində Kür çayından aralı olmasına baxmayaraq qrunt sularının səthə çıxması, yaxud səthə yaxın yerləşməsi meşələrin inkişafına təkan verir. Qrunt suları ilə bağlı olan meşələrdə yalanqoz, tək-tək qızılağac, söyüd, qovaq və s. üstünlük təşkil edir. Qrunt suyunun mineralaşdığı sahələrdə meşə örtüyü formalaşmır.

Tuqay meşələrinin bitkilik tipi aşağıdakı sxemdə verilmişdir (Şək. 2).

Şəkil 2. Tuqay meşə bitkilik tipinin sxemi

Tuqay meşə bitkiliyində 3 formasiya sinifi, 4 formasiya müəyyən edilmişdir. Bu bitkilik tiplərində çoxsaylı oduncaqlı bitkilərə rast gəlinir. Kürsahili Tuqay meşələrinin əsas meşə əmələgətirən cinslərindən qovaq (*Populus hybrida*), söyüd (*Salix australior*), qarağac (*Ulmus foliaceae*), saqqız (*Pictacia mutica*), kol bitkilərinə nar (*Punica granatum*), yulğun (*Tamarix ramosissima*), zirinc (*Berberis vulgaris*), yemişan (*Crataegus pentagyna*), qaratikan (*Paliurus spina-christi*), meşə üzümü (*Vitis vinifera*), ot bitkilərindən *Agropyrum repens*, *Solanum persicum*, *Lepedium latifolium*, *Asperula humifusa*, *Atriplex tatarica*, *Trapogon graminifolium*, *Bromus japonicus*, *Senecio vernalis*, *Xanthium strumarium*, *Alopecurus ventricosus* və s. bitkilər tam örtük əmələ gətirmir [Bayramova, 2010; Novruzov, 2010]. Ağac və kol bitkiləri lokal sahələrdə tək-tək yayılır. Bunun nəticəsində torpaqlarda şoranlaşma, bataqlaşma və bozqırlaşma baş verir. Xarakterik Tuqay bitkiləri tədricən bozqırlarla (biyan yovşan, üzərrik, kəvər, boymadərən) əvəz olunur. Hazırda Kür qırağında mövcud olan lokal meşəlikləri bütövlükdə Kürsahili boyunca cəmi 90-180 km uzana bilər [Grossheim, 1936].

Qarayazı Dövlət Təbiət qoruğu Tuqay meşələri üçün oduncaqlı növlərdən 13 ağac, 48 kol, 2 yarımkol aşkar edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikası ərazisində uzunluğu 900 km olan Kür çayı sahilı boyunca 700-800 km-dən artıq meşəsiz sahələrə rast gəlinir. Aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, meşələrin qırıldığı sahələrdə quraqlaşma özünü büruzə verir. Torpağın rütubətinin azalması nəticəsində meşənin növ tərkibi xeyli dəyişir.

ƏDƏBİYYAT

- Alekhin V.V. (1938) Methodology for field study of vegetation floras. Moscow: Narkompros, 208 p. [Алехин В.В. (1938) Методика полевого изучения растительности флор. Москва: Наркомпрос, 208 с.].
- Aliyev H.A., Khalilov M.Y. (1988) Nature's green dress. Baku: Ganjlik, 174 p. [Əliyev H.Ə., Xəlilov M.Y. (1988) Təbiətin yaşıl libası. Bakı: Gənclik nəşr, 174 s.].
- Bayramova A.A. (2010) Flora biodiversity of Garayazi State Nature Reserve. Ganja: News of GSU, 2: 44-47. [Bayramova A.A. (2010) Qarayazı Dövlət Təbiət Qoruğunun flora biomüxtəlifliyi. Gəncə: GDU-nin Xəbərləri, 2: 44-47].
- Gadirov H., Rzazade R. (1951) Forests of Azerbaijan SSR. Baku: Azerneshr, 64 p. [Qədirov H., Rzazadə R. (1951) Azərbaycan SSR-nin meşələri. Bakı: Azərneşr, 64 s].
- Grossheim A.A. (1936) Analysis of the flora of the Caucasus. Baku: Azerbaijan branch of AS SSR, 269 p. [Гроссгейм А.А. (1936) Анализ флора Кавказа. Баку: Азербайджанского филиала Академии Наук ССР, 269с.].
- Novruzov V.S., Novruzov E.A. (1999) Epiphytic lichen flora of Garayazi State Reserve and their use in ecological monitoring. Addendum of the Azerbaijan Agrarian scientific journal. Baku, 63-64. [Novruzov V.S., Novruzov E.A. (1999) Qarayazı Dövlət Qoruğunun epifit şibyə florası və onlardan ekoloji monitorinqdən istifadə olunması. Azərbaycan Aqrar elmi jurnalının əlavəsi. Bakı, 63-64].
- Novruzov V.S., Ismayilova Z.M., Bayramova A.A. (2010) Flora biodiversity and gene pool conservation of Specially Protected Natural Areas (Goygol, Eldar Shami, Garayazi) in Western Region of Azerbaijan. Baku: Scientific proceedings of the Society of Azerbaijan Botanists, 1:189-94. [Novruzov V.S., İsmayilova Z.M., Bayramova A.A. (2010) Azərbaycanın Qərb Bölgəsində Xüsusi Mühafizə olunan təbiət ərazilərin (Göygöl, Eldar şamı, Qarayazı) flora biomüxtəlifliyi və genofondun mühafizəsi. Bakı: Azərbaycanın Botanika Cəmiyyətinin Elmi əsərləri, 1:189-94].
- Sedov V.V. (1959) Floodplain vegetation of the Zeravshan valley and ways of its reconstruction. Proceedings of the Kara-Karakalpak St. Ped. Institute Nukus, 10-46. [Седов В.В. (1959) Пойменная растительность долины Зеравшана и пути ее реконструкции. Труды Кара-Калпакск. гос. пед. института. Нукус, 10-46].

**Современное состояние тугайных лесов
Гараязинского Государственного природ-
ного заповедника**

А.А. Байрамова

Гянджинский Государственный Университет,
проспект Гейдара Алиева 159, AZ2000, Гянджа,
Азербайджан

Проведена комплексная инвентаризация биоразнообразия флоры государственного природного заповедника Гараязи, в результате которой обнаружено 379 видов высших растений, принадлежащих к 73 семействам, 229 родам; 137 видов лишайников, принадлежащих к 22 семействам и 37 родам; и 67 видов мхов, принадлежащих к 16 семействам и 27 родам. Анализ по биоморфам показывает, что на территории преобладают многолетние травы, насчитывающие 221 вид. В тугайном лесу Гараязинского государственного природного заповедника обнаружено 13 деревьев, 48 кустарников и 2 полукустарника. В ходе исследований наблюдались значительные изменения в видовом составе леса в результате засухи и снижения влажности почвы на участках вырубki леса.

Ключевые слова: тугай, заповедник, лес, деревья, кустарники и травы.

**Current state of Tugai forests in Garayazi
State Nature Reserve**

A.A. Bayramova

Ganja State University, Heydar Aliyev Avenue 159,
AZ2000, Ganja, Azerbaijan

A comprehensive inventarization of the flora biodiversity of Garayazi State Nature Reserve was carried out, and 379 species of higher plants belonging to 73 families, 229 genera, 137 species of lichens belonging to 22 families and 37 genera, and 67 species of mosses belonging to 16 families and 27 genera were found. The analysis according to biomorphs shows that the area is dominated by perennial grasses with 221 species. 13 trees, 48 shrubs, and 2 semi-shrubs were found in the Tugai forest of Garayazi State Nature Reserve. During the researches, significant changes in the species composition of the forest were observed as a result of the drought and the decrease of soil moisture in the areas where forests were cut down.

Keywords: tugay, reserve, forest, tree, bush, grass